

Драга БОЈОВИЋ*

СЕМАНТИЧКО-ТВОРБЕНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ЛЕКСИКЕ КОД ВУКА И ЊЕГОША И ЊЕГОВЕ ЛИНГВОКУЛТУРАЛНЕ КОНОТАЦИЈЕ (на примјеру концепта *čovjek*¹)

Анстракт: У раду се анализирају неки примјери творбених деривата у оквиру концепта *čovjek*, на рјечничкој грађи Вукова и Његошева језика. Они се показују важним за укупну концептуализацију датог појма и његову еволуцију у свијести говорника српског језика. Показује се да одређени појмови нијесу у рјечницима представљени на адекватан начин.

Кључне ријечи: концепт, концепт *čovjek*, семантичко-творбени потенцијал лексике, лингвокултурална конотација, српски језик

* Доц. др Драга Бојовић, Филолошки факултет, Никшић

¹ „Vrlo je vjerojatno tumačenje prema kojem je *čovjek* sveslavenski kompozitum iz praslavenskog doba od dva člana od kojih je drugi baltička riječ sa značenjem »dijete, sin«: st prus. *waix* (ak. sing. *waikan*) »Knecht«, odatle *wayklis* m »sin«, lit. *vai-kas* »Knabe, Sohn, u pl. Kinder«, u litavskom narječju žemaitis: *vaikis* »Knecht«. Glede značenja »Knecht > Sohn« upor. slov. *otrók* »dijete« = češ. *otrok* »rob«. Ta usporednica kaže da Ê u *člověkb* potječe dvoglasa *oi > ai*. Ako je ovo tumačenje ispravno, onda *čovjek* znači »dijete klana« ...Singular je značio prvobit »populus, λαός, tako još i danas slov. *lud*, češ. *lid*, polj. *lud*, rus. *Ijud* čeljad, gen. -i f (Vuk, 13. v.) »Hausgesinde«, sveslavenski kolektivni naziv za porodičnu organizaciju na osnovu zadruge (Sippe, φαα-τοία, bratstvo) iz praslavenskog doba. Stvoren je s pomoću formantą *-jadb* od iste osnove od koje je prvi dio složenice *сьio-věkb > čovjek* (v.) u prijevaju, tj. od ie. korijena **quel-* koji je značio »pleme«. Korijen *čel-* ne dolazi sam u slavenskim jezicima, ali se dade utvrditi usporednicama iz drugih ie. jezika jer je srodan najprije s ir. *clan*, koji je ušao u sociološku terminologiju, zatim sa sanskr. *kula-* m »Herde, Schwärm, Menge, Geschlecht, Familie«, sa lit. *keltis/kiltis* »genus, origó«, sa lot. *zi'lís* »Geschlecht, Stamm« i gr. τέλος»Schaar«. S drugim prijevajnim stupnjem dolazi ista osnova u *koljeno* (v.) i u *pokoljenje*(v.). Odatle: pridjev na *-ski čeljadskī*; za oznaku jednog člana porodice upotrebljava se sufiks-*e* kojim se prave izvedenice za *mlado* (upor. *tele*): *čeljade*, gen. *-eta*”. (*Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*)

1. Да бисмо овај концепт сагледали у цјелости неопходно је, прије свега, довести у везу творбени и етимолошки аспект. Етимологија лексеме човјек у вези је с етимологијом суплетивне множинне људи и именице чељад, тј. чељаде. Према Скоку „...za razliku od bugarskoga, u svim narječjima hrv.-srp. *čovjek* nema plurala, nego se mjesto toga upotrebljava *ljudi* (v.). U tom se očituje velika starina. To je tako zbog toga što je *čovjek* prvobitno označivao jednoga od članova sociološke jedinice (*čeljadi*, v. *Sippe*, *clan*, *bratstva*, φρατρία или porodice). Prema tome je bila za ukupnost potrebna druga riječ. Da bi se utvrdila etimologija, treba istaći da rus. *čelovek* i gore pomenuti bugarski oblici sa *eli jo ju* između *č i l* upućuju na postojanje mekog poluglasa *ь* или на *e*: **čblovekb*, a то је већ у st cslav. могло испасти: *človekt*.”

2. Лексеме *чељад* и *људи* и њихове деривате и значења, могућности синонимије и специфичне употребе, сада остављамо по страни и за шира истраживања, а усредсредимо се на семантички потенцијал деривата чије је семантичко деривационо гнијездо лексема *човјек*, код Вука и Његоша.

3. Истраживања когнитивне и лингвокултуролошке (етнолингвистичке) оријентације показују да је за откривање укупног семантичког богатства неке ријечи и реконструкцију језичко-културалне слике свијета, тј. њених фрагмената (концепата) неопходно узимати различите врсте података свих нивоа или подсистема језика. Семантички потенцијал може се пратити и у дијахроној перспективи, сходно друштвено-историјском амбијенту који покатакд условљава и губљење одређених значења.

3.1. У анализи полазимо од схватања присутних у когнитивним истраживањима о систему бинарних опозиција (*човјек-нечовјек*), мада је њихов међусобни однос толико сложен да значење лексеме *човјек* укључује и супротно значење *нечовјек*, као и значења лексема *натчовјек* и *свечовјек*.

4. На примјеру концепта *човјек* показује се улога семантичких и творбених деривата у откривању неких лексичких и културалних конотација, које нијесу на довољно кохерентан начин представљене у рјечничким дефиницијама, а важне су са становишта концептуализације датог појма. „Концепт укључује појам, али се не исцрпљује само њиме, већ обухвата сав садржај језичке јединице, и денотативно и конотативно значење, у њему се одражавају оне представе носилаца одређене културе о појави која стоји иза кључне ријечи, у читавом спектру асоцијативних веза” (Пејановић 2010: 124).

Овом приликом анализирамо примјере именица са апстрактним и уопштеним значењем чије је семантичко-деривационо гнијездо лексема *човјек*, а то су именице са апстрактним, мисаоним и уопштеним значе-

њем на *-ство*: *човјество/човјештво/чојство*, и именицу на *-ност* односно *-ост* од *човјек* или *човјечан* *-човјечност* (и облике с префиксом *не*).

4.1. Иако се односи на лексему *човјек*, и између осталог, на психофизичка стања *човјекова*, СДР у редакцији групе аутора из Новог Сада не садржи ову лексему и њене творбене деривате. Семантички и деривациони потенцијал деривационог гнијезда именице *човјек* посебно је интересантан и са разлога што ова именица има и апстрактан карактер, тј. кључна је онтолошка категорија и један од оних појмова који припада кругу појмова *indefinibilia* (појмови који се не могу дефинисати), као што су још нпр. лексеме: *бог, живот, смрт, слобода*, итд. За семантичку концептуализацију ових појмова битне су, као што смо већ рекли, друштвено-историјске околности и укупно искуство одређене друштвене заједнице, што је од значаја за откривање специфичности одређене национално-језичке културе. Та чињеница производи потешкоће у лексикографском идентификовању и представљању (Лазич — Коњик 2012: 610).

5. Као основни корпус користимо Вуков *Рјечник* и *Речник Његошева језика*. Вук Караџић је реформатор и творац српскога језика, а Петар Петровић Његош је Вукову замисао отјелотворио и дјелатно утемељио. Не треба у овом контексту занемарити и важну лингвокултуролошку чињеницу да је језик ловћенског генија и Тајновица поетски језик, а поетски језик је темељни ослонац потпуне концептуализације појмова.

На основу анализе деривата семантичко-деривационог гнијезда лексеме *човјек*, представимо неке лексичке и културалне конотације рјечи-концепта *човјек* које су се усталиле у колективној свијести носилаца српског језика и језичкој слици овог појма, а лексикографске дефиниције их не узимају у обзир.

6. Лексема *човјек* укључује универзалну компоненту знања о свијету, али је за концептуализацију овако сложеног појама неопходно и наивно поимање и градација, као и субјективно приписивање значења које одражава националну и друштвено-историјску свијест одређеног народа. Значајну улогу у том смислу има анализа творбених и других парадигматских односа, будући да се на тај начин откривају извјесне лексичке и прагматичке компоненте, које се у другим видовима анализе не могу препознати у довољној мјери, или се уопште не могу препознати (Исто: 609). Показује се да семантички и творбени деривати лексеме *човјек* преузимају и откривају неке скривене конотације основног назива и указују на елементе у концептуализацији њеног значења који откривају специфичности културе носилаца српског језика, што је донекле и показано у Вуковом *Рјечнику*, док се у Његошевом језику откривају и поетско-

-филозофска значења која надилазе могућности лексикографског описа, или захтијевају допуну у објашњењима.

7. Анализа творбених деривата и њихових значења представља значајно средство у откривању и реконструкцији језичко-културалне слике појма који се истражује. На тај начин се открива и функционална и аксиолошка вриједност појма. Примјера ради, *чојство* се, уз јунаштво, узима као традиционална особина црногорског, тј. српског народа, па се у овом контексту поставља питање односа традиционалног и савременог приступа овим категоријама и језичког израза тог односа.

8. У Вуковом *Рјечнику* (1818) код одреднице *човечанство* упућује се на *човество* (humanitas). Остале одреднице се тичу именица субјективне оцјене и присвојног придјева (*чòвество*, n. humanitas; *човечàнство*, n. vide човество; *човèчина*, f. augm. човек; *човèчић*, m. dem. човек. *човèчји*, чја, чје humanus; *човечуљак*, лџа, m. vide човечић; *чòво*, m, home).

Код одреднице *чоек* указује на опште значење и концептуално, веома специфично значење (*чòек*, m. vide човек. *чòвек* 1. homo, 2. vir, maritus: мој човек; човек не може бити човек докле га жена не крсти).

У првом издању *Рјечника* уз одредницу *човек* наводи пословицу: *Човек не може бити докле га жена не крсти (тј. док се не ожени)*, али и фразеолошку јединицу — *мој човек*. У значењу пословице нагласак код значења лексеме човјек је на односу човјека (тј. мушкараца) и жене и одабиру пословице којом се указује на значај, јединство и пуноћу брачне заједнице и улогу жене у тој заједници. Значење фразеолошке јединице указује нам на успостављање блиских веза и односа међу људима. Код одреднице *чоек* упућује на *човек*.

У издању из 1852. има јекавску форму *човјек* и јекавизирани облици у пословицима и фразеологизмима. За концептуализацију појмова, особито оних апстрактног значења, битна је синтагматска перспектива која се открива у фразеолошким и паремиолошким слојевима језика.²

9. У *Речнику Његошева језика* забиљежено је: *чòвјек*, -*јèка* m. (суплетивна мн. људи) 1. разумно биће које мисли и осјећа, које ствара умно и физички. — Што је човјек, а мора бити човјек! (ГВ, 2329). Срећан ли је човјек кога смрт постигне док је у твојем храму (Пј.126, 8–10). Електризма пламом ти човјека параш (Пј. 158, 18). У ад ми се свијет претворио, а сви људи паклени духови (ГВ, 41–42). Кад би се човјек њих држа не би погрешности многе учинио (Писма, 20). Истина је ја сам љубитељ благоразумне слободе која дичи и облагорођава човјека (Писма, 178). Ово

² О овоме в. (Бојовић 2015).

грко наследије људско човјек чојку, човјек себи дава (ЛМ, Посв. 117–118). Овакве интриге нигђе у свијет нису приличне једнијема људма који састављају правитељство једне државе (Писма, 110). 2. одрасла особа мушког пола. — Ређасмо се наоколо вином / докле пушка извише Пиштета / пуче једна и човјек покличе (ГВ, 455–457). (...) да ту поставиш твојега човјека да заповиједа и тада ћемо се моћи ласно мијешати.

Стихови *Што је човјек а мора бит човјек ...* подведени су у лексикографском опису под значење: *Разумно биће које мисли и осјећа, које ствара умно и физички*. Недовољност ове дефиниције очитује се у томе што јој недостаје откривање најдубљег смисла постављеног у питању, теолошко-филозофска димензија у значењу, тј. небоземна димензија човјековог постојања.

У забиљеженим дијалекатским ликовима од *човјек* не даје се лексикографски опис, него се упућује на *човјек* гдје се дају два значења, уз већ наведено и 'одрасла особа мушког рода'.

Нпр.: *чѡек*, -а (вок. *чѡче*) м дијал. в. човјек — Но да пошљем два три чојека к теби (Писма, 98). *Бог нека вам вазда даде, / врх онијег свијег блага / којима је окитио/душу врла родољуба / и чојека тог имена / јошт и здравља и живота* (Пј. 145, 11–16). Наредио сам капетанима морачкијем да се саставе с *твојим чојеком* (Писма, 100. Деветога маја писао си ми за два *моја чојека* те су твоји људи посјекли (Писма, 110). А ево је виђу, *чоче*, / са очима спрема мора (Св. Х, 721–722).

Вокатив *чоче* у разговорном језику и народним говорима може имати прилошко значење (побогу, ваљда...). Само је, према нашем увиду, у *Рјечнику Зете* забиљежена та одредница са значењем „у функцији узвика, при скретању пажње, прекору, подстицању (Што работа, *чоче*, они чоек...)”.

Не биљежи се и оно значење које је присутно у стиху из Горског вијенца *Или имах чојка за човјество, / свакога ми узе приђе рока* (ГВ, 977–978), а које у ствари значи *добар човјек*. Остали примјери под одредницом *чоек* међусобно се разликују у значењу, тј. спецификују га, али значења нијесу издвојена.

Три значења лексеме *чоек* биљежи М. Станић у *Ускочком речнику*: 1. људско биће, човек. 2. муж, супруг. 3. добар чоек и рђав чоек (Тако нечоештво може учињети само чоек). Нпр. ово друго значење имамо у познатим Његошевим стиховима: *Злоћа, завист, адско наследије / ово чојка ниже скота ставља* (ЛМ, Посв. 88–89). У *Речнику Његошева језика*, након одређења општег значења, дати су дијалекатски ликови, без аналитичког лексикографског описа, какав имамо у *Ускочком речнику*. Нпр.: *чѡјак*, *чѡјка* м дијал. — *Или имах чојка за човјество, / свакога ми*

узе приђе рока (ГВ, 977–978); *Злоћа, завист, адско наследије / ово чојка ниже скота ставља* (ЛМ, Посв. 88–89). *Човјек паише ту свезат не ићаше, / а камоли чојка несретњега* (ГВ, 1479–1480), *А и снису чојку од Зевса* (Прев. ППИ, 125). *И ти тако исто усиљаваши чојка / да свјетлило зажди у бездне чудесах* (Пј. 159, 24–25). *Зашто вјерујете да је наше отачество утврдио његов саздатељ жестокијем каменом, кршом и стијеном... преко којег чојак... мучно и миран иде пјешке* (Писма, 28).

10. Под одредницом *човјечество* наводи се: с (исп. црк.-рус. человѣчество) 1. човечанство, људски род, људско друштво. — *Оплакујућ моју забуњену / и сном тешку обузету судбу, / видио сам мраке владоца / у преварну змију претворена, / ће он пуза на зло човјечества* (ЛМ VI, 211–215). *Даје жртве богомрске / на олтару поганоме / Абдолаха и Амене / човјечества гнусну сину* (Св. VIII, 1090–1091). *Тек виђеше Црногорци / да им сјевер, глава скитска, / са помоћу иде ћерат / прелакома, човјечества / страшна врага ненасита* (Св. X. 75–79). *Многа љета истјецали / ...источници добрих дјелах / на род умни човјечества!* (Пј. 117, 65–69). *Ал' свједоци они сами биће / и пред скупом силнијех боговах, / и племенон свега човјечества, / и пред царем овим ненаситим* (Прев. ППИ, 659–662). *Није ми дужност било напомињати дужности к човјечеству* (Писма, 162). 2. *човечност, човештво*. — *Дужни бисте били по човјечеству оплакати кад бисте разумјели моје страдање* (Проза, 218).

Човјечество, осим значења човјечанство, људски род, има и друго: човјечност, човјештво: *Дужни бисте били по човјечеству оплакати кад бисте разумјели моје страдање* (Проза, 218).

Међусобно се у *Речнику* упућује на *човјештво / чојство и човјечност* (*човјество* с човештво, човечност. — Или имах чојка за *човјество*, / свакога ми узе приђе рока (ГВ 977–978); *човјештво* с човечност, хуманост. — Ђе познанства међу људе нема, / ту је људско име поругано, / ту варварство потире *човјештво* (Пј. 166, 10–12). Ђуприлићу, црн ти образ, спомени се што си тада / од човјештва учинио (Св. II. 830–832); *чџјство* с *човечност* — О проклета и погана / против *чојства* ћуди турска! (Св. II 820–821). О, ви, Срби, свуд ли српствујете, / дужност *чојства* праву испуњате! (Пј. 55, 65–67). *Дужност чојства живиш испуњећи / у сва чему ће можеш досећи!* (Пј. 79, 13–14).

У субјективној представи говорника српског језика, и не само субјективној, *чојство* је на већем ступњу по градацији од човјечности, поготову у традиционалној Црној Гори. Тај лик се сачувао и у савременом српском језику, али полако, нажалост, постаје дио фолклора у дјелатном смислу. То показују и Његошеви стихови: О, ви, Срби, свуд ли српству-

јете, / дужност чојства праву испуњате! (Пј. 55, 65–67). Дужност чојства живиш испуњећи / у свачему ће можеш досећи! (Пј. 79, 13–14).

Традиционално се *чојство* у Црној Гори везује за јунаштво и има статус агонског архетипа традиционалног човјека у Црној Гори, а *човјечност* се везује за људско понашање, наспрам нељудског. Ови појмови су изједначени у значењу и *Ускочком речнику*, и у *Речнику* Матице Српске.

У *Речнику српскохрватског књижевног језика* МС значења су такође иста, али је нпр. у одредници *чојство* упућено на човјечност (покр. в. *човечност*). — Поред јунаштва нарочито цене „чојство”, благодарност. Цвиј. *Он бјеше част и дика ...куће, гдјено њег'ва чојства већ нестаде код свију насљедника.*

У том *Речнику* придјев *човечан*, -чна, -чно, ијек. *човјечан* је описан као: *прожет човекољубљем, достојан човека, својствен племенитом човеку, људски, човјекољубив, хуман супр. нечовјек...*, док је одредница *човечност* описана као *особина онога ко је човечан, човекољубље, хуманост...*

У примјеру је наведено: Миљанов је дао примјере човечности и јунаштва. *Скерл*. Марко Миљанов је, општепознато је, дао примјере *чојства* и *јунаштва*, те овим примјером није на прави начин описана одредница *човечност* која, како смо већ рекли, нема оно значење које има *чојство*, тако да је он требало да се нађе код одреднице *чојство*. Најпотпуније значење појмова чојства и јунаштва дао је сам Марко Миљанов у *Примјерима чојства и јунаштва: Јунаштво је бранити себе од других, а чојство друге од себе.*

11. Семантичка анализа творбених деривата деривационог гнијезда лексеме *човјек* може нам открити читав низ особина (значења) за начин концептуализације овог појма у свијести говорника српског језика, његову аксиолошку перспективу, као и откривање скривених конотација лексичког значења у правцу семантичког проширивања у односу на рјечничку дефиницију. Концептуализација значења лексеме *човјечност*, *човјештво*, тј. *чојство*, заснива се на наивној представи о томе да човјек као биће треба да се понаша човјечно. Јасно је да би та особина требало да има универзални карактер, тј. да се, примјера ради, човјек не понаша као звијер. Али, да ли је баш тако? На другој страни, не може се спорити национални, религијско-теолошки и поетски карактер неким особинама човјека као и то да се могу издвојити као особине својствене српском језику и култури. На другој страни, поставља се питање какав је данашњи лингвокултурални аспект ових појмова. Концептуализација *чојства* је у савременом лингвокултуралном контексту толико помјерена

да се тај појам посматра као раритет, или му се прилази са дозом ироније и подсмјеха. Једино се у свијести говорника српског језика којима је историја и традиција и одредница духа времена, његове цјеловитости, чува у изворном значењу.

ИЗВОРИ

- Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971.
 Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1818), Просвета, Београд.
 Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1852), Нолит, Београд.
Речник Његошева језика, књига друга П–Ш, Београд — Титоград — Цетиње 1983.
Речник српскохрватског књижевног језика, Матица српска, Нови Сад.
 Милија Станић, *Ускочки речник*, књига II, Научна књига, Београд 1991.
 Јелена Башановић-Чечовић, *Рјечник говора Зете*, ЦАНУ, Подгорица 2010.
Семантичко-деривациони речник, Ред. Д. Гортан Премк, В. Васић, Р. Драгићевић, Филозофски факултет, Нови Сад 2006.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић 2015: Драга Бојовић, *Пословице Вука Стефановића Караџића у свијетлу савремене фразеологије и паремиологије* (рад прочитан на Научном скупу *На извору Вукова језика*, Жабљак, 2015. (у штампи)
 Лазић-Коњик 2012: Ивана Лазић-Коњик, *Семантичко-деривациони потенцијал речи у откривању лексичких и културалних конотација* (на примеру концепта живот), у: *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима* (зборник радова са четрнаесте међународне конференције Комисије за творбу речи при Међународном конгресу слависта, Београд: Филолошки факултет.
 Пејановић 2010: Ана Пејановић, *Фразеологија Горског вијенца*, Подгорица ЦАНУ.

Драга БОЈОВИЧ

СЕМАНТИЧЕСКИЙ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВ У ВУКА И НЕГОША В ВЫЯВЛЕНИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРАЛЬНЫХ КОНОТАЦИЙ (на примере концепта 'человек')

Резюме

В настоящей статье представлены некоторые лексические и культуральные конотации слова-концепта человек у Вука и Негоша на основе анализа словорей.

Ключевые слова: концепт, концепт человек, семантико-образовательный потенциал лексики, лингвокультурологическая конотация, сербский язык